

Historyczne uwarunkowania rosyjskiej kultury politycznej

We współczesnych naukach społecznych zauważa się zmniejszenie zainteresowania „twardą” problematyką instytucji, organizacji społecznej czy struktury, na rzecz „miękkiej” problematyki kultury: systemów wartości, znaczeń, norm i reguł, form dyskursu, mentalności zbiorowej itp.¹ Odrodzenie zainteresowania kulturą wśród badaczy społecznych powoduje, że podczas prób wyjaśniania zagadnień związanych z modernizacją, demokratyzacją, wyłanianiem się nowych instytucji politycznych i ekonomicznych – w szczególności demokratycznych i rynkowych, zachowaniami grup etnicznych, sympatiami i antypatiami między państwami, coraz częściej przyznaje się szczególną rolę czynnikom kulturowym.

Uznaje się, że kultura jest trudnym tematem do rozważań na płaszczyźnie intelektualnej ponieważ wymyka się łatwemu zdefiniowaniu i pomiarowi, a związki przyczynowo-skutkowe łączące ją z innymi zmiennymi, takimi jak polityka, instytucje oraz rozwój gospodarczy, mają charakter wielostronny². W ujęciu właściwym dla refleksji naukowej z określeniem „kultura” nie łączy się ocen. Jest to pojęcie neutralne. Kultura jest bowiem atrybutem każdej zbiorowości ludzkiej (bądź jednostki). Nie ma więc grup (bądź ludzi) „niekulturalnych”. Nie jest możliwe określenie, która ze spotykanych kultur plasuje się na wyższym czy niższym poziomie, która jest lepsza lub gorsza³.

W ogólnym pojęciu kultury mieści się jeden z typów tej kultury, który określa się mianem kultury politycznej. W literaturze przedmiotu uznaje się, że kultura polityczna to całokształt wartości, norm i reguł zachowania utrwalonych w świadomości podmiotów biorących udział w działaniach politycznych. Wyróżnienie tej kultury

¹ *Nauka w Polsce w perspektywie XXI wieku*, Warszawa 1996, s. 306.

² *Kultura ma znaczenie*, pod red. L. E. Harrisoma, S. P. Huntingtona, Poznań 2003, s. 38.

³ K. Janowski, *Kultura polityczna Polaków a procesy globalizacji*, [w:] *Naród, kultura i państwo*, pod red. J. Rokickiego, i M. Banaś, Kraków 2004; B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 76.

znamionuje się tym, że odnosi się do życia publicznego, a więc zachowania podmiotów rządzących i grup społecznych w procesie funkcjonowania władzy i wyrażania z tym związanych wartości. Pojęcie kultury politycznej na szeroką skalę rozpowszechniło się w naukach społecznych w drugiej połowie XX w., dzięki pracom amerykańskich politologów Gabriela Almonda i Sindey'a Verby, którzy wprowadzili ten termin do badań porównawczych i odnieśli do indywidualnych postaw i orientacji członków społeczeństwa wobec polityki. Pisząc, iż: „pojęcie kultury politycznej odsyła nas do specyficznego politycznego nastawienia: do postaw wobec ustroju politycznego w całości i jego fragmentów oraz do oceny roli, jaką w ramach systemu może odegrać jednostka [...] chodzi nam o kompleks postaw wobec specyficznego zestawu obiektów i procesów społecznych”⁴. Definiowali zatem kulturę polityczną jako całokształt indywidualnych postaw i orientacji politycznych uczestników danego systemu. Jako sferę subiektywną, leżącą u podstaw działań politycznych i nadającą im znaczenie⁵. Wyodrębnili oni trzy typy kultury politycznej: zaściankową (parafialną), podporządkowania (poddańcza) i uczestnictwa. Jednostki reprezentujące typ parafialny charakteryzują się całkowitym brakiem zainteresowania systemem politycznym, na mają przy tym żadnej świadomości swojej roli w politycznych procesach, nie przypisują roli polityce w ich indywidualnym działaniu. Postawy mają charakter emocjonalny i normatywny a nie poznawczy. Cechą społeczeństw, którym właściwa jest parafialna kultura polityczna jest brak wyspecjalizowanych ról politycznych. Jednostki, grupy czy też większe zbiorowości reprezentujące polityczną kulturę podporządkowania świadome są złożoności systemu politycznego. Mają przy tym pewien zasób wiedzy na temat mechanizmów sprawowania władzy politycznej. Zainteresowane są nie tylko tym, co system polityczny im daje, lecz także tym, jak same mogą w tym systemie uczestniczyć. Generalnie przeważa u nich jednak postawa podporządkowania. Kultura polityczna uczestnictwa przejawia się dążnością jednostek i grup społecznych do zdobycia wiedzy o podmiotach polityki i ich działania, strukturach i organizacji systemu politycznego, inicjatywach i działaniach w sferze polityki. Obywatele są w niej czynnie zainteresowani nie tylko tym, co system polityczny im daje, lecz także tym, jak sami mogą w tym systemie uczestniczyć. Aktywny stosunek do polityki może się w szczególności przejawiać w działaniach na rzecz utrwalenia lub zmiany poszczególnych elementów systemu politycznego w zależności od ocen systemu formułowanych przez daną jednostkę⁶. Te trzy typy zostały uznane przez Almonda i Verbę za „typy czyste”, które w rzeczywistości nie występują w tego rodzaju postaci w konkretnym społeczeństwie. W rzeczywistości społeczeństwa

⁴ G. Almand, S. Verba, *Kultura polityczna*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, pod red. J. Szczupaczyńskiego, Warszawa 1995, s. 332.

⁵ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 250.

⁶ Ibidem, s. 253; M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998, s. 106–107; *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 347–348.

czeństw występują typy pośrednie, które bywają mieszaniną różnych typów kultury politycznej. Do mieszanych typów zaliczona została m.in. tzw. kultura obywatelska (*civic culture*), która jest kulturą uczestniczącą, w której elementy zaściankowej i poddańczej kultury politycznej nie zostały całkowicie usunięte, lecz włączone w kulturę polityczną. Taka kultura polityczna – według autorów – jest charakterystyczna dla systemów demokratycznych i ma najlepiej sprzyjać ich funkcjonowaniu⁷.

Niekiedy wskazuje się, że prace Almonda i Verby oparte są na kontrowersyjnym założeniu uwypuklającym przede wszystkim wpływ kultury politycznej na system polityczny, nie biorąc pod uwagę zależności odwrotnej: wpływu przemian zachodzących w systemie politycznym⁸. Można spotkać się z twierdzeniem, że polityka rządu (władz), jeśli prowadzi się przez dość długi okres, może stać się pierwszorzędym czynnikiem w wyrabianiu nawyków i skłonności narodowych⁹ urzeczywistniających się w wzorcach zachowań i postawach związanych ze sferą polityki. Wzorce zachowań i tradycja polityczna stanowią istotne składniki kultury politycznej społeczeństwa. Są to sposoby postępowania utrwalone w świadomości politycznej ludzi w odniesieniu do polityki i systemu politycznego. Podlegają one przekazowi z pokolenia na pokolenie, a ich przyswajanie zależy w dużym stopniu od nośności i atrakcyjności tych symboli oraz zapotrzebowania społecznego¹⁰. Wśród wielu czynników mających wpływ na przyswajanie określonych wzorców zachowań istotne wydają się być bezpośrednie kontakty ludzi z instytucjami systemu politycznego, które stwarzają warunki dla wyrobienia opinii o tych instytucjach i elitach politycznych sterujących nimi oraz o działaniach politycznych.

Uznając znaczenie wpływu systemu politycznego na kulturę polityczną społeczeństwa wskazuje się, iż punktem wyjścia dla typologii kultur politycznych powinno być historyczne ujęcie kultury politycznej jako związanej z ustrojami politycznymi¹¹. Dla społeczeństw nowoczesnych charakterystyczne są dwa zasadnicze typy kultury politycznej: demokratyczny i autorytarny. Pierwszy typ cechuje aktywność obywateli, ich zaangażowanie w sprawy funkcjonowania systemu politycznego, akceptacja praw i swobód obywatelskich oraz zasady kontroli rządzonych nad działalnością rządu, uznanie zróżnicowania politycznego i wolnej gry sił politycznych. Drugi typ, autokratyczny, uznaje silną i niekontrolowaną władzę za ideał państwa, eliminując z pola widzenia demokratyczne prawa i swobody obywatelskiej¹². Rysy charakteru, takie jak arbitralność, zarozumiałość, przypisywanie wagi do dyscypliny

⁷ J. J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 191.

⁸ *Ibidem*, s. 192.

⁹ E. Barker, *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki*, Warszawa 1933, s. 252.

¹⁰ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 259.

¹¹ J. J. Wiatr, *op.cit.*, s. 193.

¹² *Ibidem*, s. 195; J. Mielecki, *Kultura polityczna*, [w:] *Podstawowe kategorie teorii polityki*, pod red. J. Mieleckiego, Wrocław 1979, s. 63.

zewewnętrznej, serwilizm, obłuda i pogarda dla słabszych uznawane są za wytwór i podporę systemów autorytarnych¹³. W warunkach długotrwałego funkcjonowania instytucji demokratycznych, powstają takie cechy, jak tolerancja, gotowość do współpracy z ludźmi o innych zapatrywaniach, poszanowanie praw mniejszości.

Obecnie uznaje się, że współczesne społeczeństwo obywatelskie musi w swym rozwoju stworzyć demokratyczno-liberalny typ kultury politycznej, to jest taki, który byłby funkcjonalny wobec demokratycznego ustroju politycznego, zawierałby zespół wartości, wzorów oraz zachowań (i postaw) indywidualnych i społecznych, które są najbardziej pożądane w demokracji i pomagają w rozwiązywaniu problemów państwa. Ten liberalno-demokratyczny typ kultury politycznej obejmowałby akceptację dla praw i swobód obywatelskich, poszanowanie wolnej gry sił politycznych w obrębie istniejącego zróżnicowania politycznego, a także demokratyczne formy działalności obywateli w instytucjach państwowych i pozarządowych. Taka kultura pozwalałaby na prezentację różnych poglądów i interesów, na czynny udział obywateli w sprawowaniu władzy we wszystkich instytucjach politycznych i społecznych, a wreszcie taki typ kultury politycznej przyczyniłby się w istotny sposób do realizacji zasad praworządności i kontroli obywateli nad działalnością władzy¹⁴. Uznaje się także, że autorytarna kultura polityczna staje się hamulcem postępu społecznego w ogóle, a to pociąga za sobą istotne zahamowania w rozwoju demokracji politycznej¹⁵.

W rozważaniach nad kulturą polityczną interesujący jest przypadek byłych państw socjalistycznych, w których na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dokonały się zmiany we wszystkich wymiarach życia społecznego. Wskazuje się, iż interesującym elementem, który występował w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, była sprzeczność, towarzysząca powstaniu państw socjalistycznych, między założonymi w panującej ideologii cechami nowej kultury politycznej a rzeczywistym funkcjonowaniem systemu władzy i wpływem zastanych kultur politycznych. W płaszczyźnie ideologicznej nowa kultura polityczna winna stać się kulturą demokratycznego uczestnictwa w rządzeniu przez najszerze masy społeczeństwa. Dyktatorski system sprawowania władzy powodował jednak, że w rzeczywistości na plan pierwszy wysuwały się cechy poddańczej kultury politycznej z zawartymi w niej elementami klientelizmu¹⁶, które były funkcjonalne wobec istniejącego reżimu politycznego.

W kontekście fundamentalnych zmian ustrojowych w Europie Środkowej i Wschodniej zwraca się niekiedy uwagę na zjawisko spójności i niespójności syste-

¹³ A. Burda, *Ustrój polityczny a psychologia społeczna*, „Kultura i Społeczeństwo” 1967, t. XI, nr 4, s. 150–151.

¹⁴ T. Filipiak, *Polityka jako kultura polityczna – aspekty komparatystyczne*, [w:] *Metafory polityki*, t. 2, Warszawa 2003, s. 189–190.

¹⁵ *Ibidem*, s. 191.

¹⁶ J. J. Wiatr, *op.cit.*, s. 195.

mu politycznego i kultury politycznej. Dynamika zmian systemów politycznych sprawia, że pomiędzy nowym łaodem ustrojowym, a kulturą polityczną stopniowo kształtują się rozbieżności i nieprzystosowania. Najczęściej takie zjawiska występują w okresie burzliwych transformacji systemów politycznych i powolnym pojawianiem się elementów kultury politycznej właściwych dla nowego systemu¹⁷.

Można uznać, że na początku lat dziewięćdziesiątych najbardziej znaczące i zarazem kontrowersyjne przemiany zaszły na obszarze byłego Związku Radzieckiego, a szczególności na terenie Rosji. Urzeczywistnienie takich wartości cywilizacyjnych współczesnego świata, jak: odchodzenie państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja i rozproszenie władzy, odideologizowanie życia politycznego, osłabienie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, demokracja partycypatywna, dokonuje się w Rosji w szczególnych warunkach przemian kulturowych, a w tym ustrojowych. Zmianom w Rosji towarzyszy głęboki kryzys cywilizacyjny, określany niekiedy, w nawiązaniu do historii państwa, *smutą XX wieku*. Przełamanie społeczno-politycznego kryzysu państwa, który towarzyszył rosyjskiej transformacji w ostatniej dekadzie XX w., uzależnione jest od „orientacji” społeczeństwa rosyjskiego i elit politycznych na ustanowienie w kraju demokratycznego systemu władzy. Jednakże, jak można uznać, ustanowienie takiego systemu jest niezwykle trudne bez towarzyszącej mu adekwatnej kultury politycznej.

W procesach kształtowania się nowego ładu politycznego ważną rolę odgrywa tradycja. Jest ona w rzeczywistości rosyjskiej siłą sprawczą i mechanizmem wielu rozwiązań ustrojowych. Jeżeli chodzi o okres zapoczątkowany zmianami politycznymi przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. pozostaje kwestią otwartą, jak bardzo na kształt współczesnej kultury politycznej w Rosji wpływa przeszłość i tradycja, w jakim zaś stopniu stanowi ona efekt zmiany politycznej. Szukając odpowiedzi na to pytanie można podjąć próbę wskazania na zakorzenione w przeszłości i tradycji państwa rosyjskiego specyficzne sposoby rozumienia sfery polityki kształtujące wzory i postawy wobec systemu politycznego.

Na przestrzeni wieków wzory zachowań wyznaczały w Rosji rządy autorytarne często o charakterze represyjnym; początkowo chanów tatarskich, następnie carów: Iwana IV, Piotra I, Mikołaja I, a także okres rządów Józefa Stalina. Wzory zachowań tworzyły się w państwie, gdzie prawo było stanowione zgodnie z wolą panującego, nie istniały instytucje przedstawicielskie, a istniał natomiast rozbudowany aparat biurokratyczny, wojskowy i policyjny.

Autorytarne tradycje władzy państwowej wywodzi Rosja z kategorii państw, które można określić mianem „patrymonialnych”. Ustrój patrymonialny był to wariant jedynowładztwa opartego na tradycji, w swej krańcowej postaci zakładał on prawo władcy do wszystkich ziem oraz nieograniczone podporządkowanie ludności¹⁸.

¹⁷ E. Zieliński, *op.cit.*, s. 254.

¹⁸ M. Weber, *The theory of social and economic organization*, Londyn 1947, s. 318.

W takich państwach władza polityczna pojmowana jest i urzeczywistniana jako przedłużenie prawa własności, władcę zaś, lub władców, uważa się zarówno za suwerena, jak i właściciela państwa¹⁹. Teoria patrymonialna zakłada, że państwo wywodzi się z prywatnego dominum ziemskiego. Państwo było postrzegane jako własność tych, którzy rządzą. Rządzeni, którzy mieszkają w granicach państwa są poddanymi władcy – właściciela²⁰. Władza polityczna była zatem utożsamiana z panującym jako suwerenem i źródłem władzy, a naród – poddani był przedmiotem panującej władzy.

Wzory i koncepcje władzy państwowej kształtowane w ramach Rusi Kijowskiej – najstarszego państwa rosyjskiego – powstawały pod wpływem polityczno-religijnej tradycji Bizancjum. U podstaw struktury społecznej cesarstwa bizantyńskiego funkcjonowała idea jedności społeczeństwa. Dobro społeczne stawiano ponad dobro jednostki, a wszyscy obywatele imperium jako poddani imperatora byli równi. Imperator posiadał władzę absolutną „z woli Boga” i ustanawiał wszelkie prawa. Ważną ideą przyjętą na Rusi wraz z chrześcijaństwem z Bizancjum, była także idea paralelizmu monarchy i Boga. Władza polityczna na Rusi uzyskała legitymizację i charyzmat religijny pochodzący z utożsamiania władcy i osoby władcy z władzą i osobą Boga (sakralizacja władzy). Miało to istotne znaczenie gdyż wierność wobec władzy uznana została za wymóg religijny, co w przyszłości stanowiło usankcjonowanie autokratycznego sposobu jej sprawowania, a ponadto władza cara, podobnie jak władza Boga, nie mogła być ograniczana.

W okresie rozbitcia dzielnicowego Rusi nastąpiło wydarzenie, które wpłynęło na tworzone pojęcia i specyfikę władzy w Rosji. Tym wydarzeniem był w XIII w. najazd mongolski. Mongołowie podporządkowali sobie północno-wschodnią Ruś, a mongolski chan stał się bezspornym suwerenem Rusi. Na podbitych terenach tworzone na wzór wojskowy scentralizowaną administrację mongolską. Chan był władcą absolutnym, państwo traktowano jako jego własność prywatną, a każde naruszenie posłuszeństwa karano śmiercią²¹. Rządy chanów mongolskich i tatarskich budowane były na przymusie i strachu przed interwencją wojskową, zapewniały skuteczną kontrolę nad ludnością księstw ruskich. W egzekwowaniu powinności wynikających z konieczności płacenia daniny posługiwano się przede wszystkim siłą.

Tradycja bizantyńska i wzory mongolskie przygotowały grunt do powstania swobodnego typu władzy politycznej łączącej w sobie rodzime oraz mongolskie elementy. Rozwinęła się ona w księstwie moskiewskim, które w XVI w. stało się ośrodkiem politycznego zjednoczenia Rusi. Mongołowie kontrolowali Ruś korzystając z jej rozdrobnienia politycznego. W XIV w. pojawiła się idea zjednoczenia ziem ruskich pod silną władzą jednego księcia. W XIV – XV w., kiedy na ziemiach ruskich trwał proces zjednoczeniowy, powstały również podstawowe koncepcje władzy monarszej.

¹⁹ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 2.

²⁰ P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1995, s. 56.

²¹ M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 63–64.

Źródeł idei władzy politycznej w dominującym na obszarze Rusi Księstwie Moskiewskim można szukać w kilku czynnikach, przy czym najbardziej znaczące wydają się być: patrymonialna idea absolutnej, suwerennej władzy – jedynowładztwa oraz sakralizacja władzy.

Pojęcie samodzielnego dotarło na Ruś z Bizancjum drogą pośrednią: poprzez literaturę i dział greckich mnichów prawosławnych, którzy wraz z kulturą bizantyńską przynosili na Ruś bizantyńskie pojęcia władzy politycznej oraz bezpośrednio z panowaniem tatarsko-mongolskim; Złota Orda stanowiła pierwszy wzorzec scentralizowanej władzy politycznej, z jakim zetknęli się ruscy kniaziowie. Najważniejszą cechą, którą przejęli od Tatarów była koncepcja polityki sprowadzająca funkcje państwa do ściągania danin, utrzymywania porządku i zapewnienia bezpieczeństwa, pozbawiając jednocześnie władzę odpowiedzialności za podporządkowaną mu ludność²². Uznaje się, że samowładztwo carów moskiewskich było rezultatem adaptacji stereotypu, ulegającej rozkładowi, władzy chanów tatarskich do systemu rządzenia książąt ruskich, szczególnie zaś do patrymonialnej idei praw do dziedzicznej ziemi²³.

Drugim czynnikiem, była idea boskiego pochodzenia władzy, która także trafiła na Ruś z Bizancjum za pośrednictwem duchowieństwa greckiego. Uznaje się, że ideologia moskiewskiego carstwa, która otrzymała swój kształt na początku XVI w. była dziełem mnichów²⁴. Teokratyczną koncepcję władzy tworzyli m.in.: mnich Akindin, formułujący pogląd o pełnej suwerenności władzy księcia, cały nurt josi-flański, którego główny ideolog Josif Wołocki (Sanin) pisał, że władca „choć z natury podobny do innych ludzi, sprawuje swe rządy jak Bóg na niebie”, a także pop Sylwester, który pouczał księcia Iwana IV, że *Gosudar jest ' w prawosławnej swojej oblasti, Bogom postawien i wieroju utwierdzien*²⁵. W związku z tym, że osoba i funkcja monarchy została otoczona aurą świętości i boskości, jednostka została całkowicie podporządkowana państwu, personifikowanemu przez Władce „zesłanego” przez Boga.

Mając tak przygotowany grunt teoretyczny, koncepcja samowładnej władzy cara ukształtowała się w pełni za panowania cara Iwana IV. Największe znaczenie dla oceny władzy miało kryterium jej niezawisłości. Zgodnie z nią władca był prawdziwym suwerenem, czyli samodzielną tylko wtedy gdy mógł ze swoim królestwem „czynić co mu się podoba” nie będąc skrepowany żadnymi zewnętrznymi prawami oprócz własnej woli²⁶. Prawdziwym suwerenem mógł być tylko ten monarcha,

²² R. Pipes, op.cit., s. 74.

²³ Por. L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982, s. 24.

²⁴ Por. J. Billington, *Ideologia moskiewska*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997, s. 195.

²⁵ W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994, s. 186.

²⁶ R. Pipes, op.cit., s. 76.

którego władza miała być samoistny, nie pochodziła od nikogo z ludzi, bowiem prawdziwa władza mogła pochodzić tylko od Boga i nie może być w związku z tym w żaden sposób ograniczona.

Wraz z przekonaniem, że władza suwerenna jest samoistna występowała też teza o niepodzielności takiej władzy. Suweren nie musi z nikim dzielić się władzą, a władza, którą sprawuje nie stanowi udziału w innej – cudzej władzy. Władza podzielona nie może być samoistna. Jej istotną cechą było to, że nie może być ograniczona żadnym zewnętrznym prawem. Monarcha w tradycji rosyjskiej był uznawany za najwyższego prawodawcę, sędziego i autorytet polityczny, a wszyscy jego poddani winni byli mu posłuszeństwo.

Konsekwencją moskiewskiej idei suwerenności monarszej była duża dowolność w sprawowaniu władzy bez respektowania stanowionego prawa, które nie mogło stać wyżej niż wola monarchy. Stanowiło to jedną z cech charakterystycznych dla sposobu sprawowania władzy w Rosji. Prawodawstwo było podporządkowywane politycznym celom osób lub grup sprawujących rządy. Dlatego też Rosja w potocznym odbiorze rzadko jest kojarzona z praworządnością, a spuścizna negatywnych postaw wobec prawa jest wciąż obecna w społeczeństwie rosyjskim.

W XV i XVI w. ukształtowały się najbardziej charakterystyczne dla kultury rosyjskiej koncepcje władzy, której atrybutem miały być suwerenność, która w warunkach moskiewskich oznaczała postępowanie tylko wedle własnej woli oraz ignorowanie prawa, i niepodzielność władzy, która oznaczała jej koncentrację w centralnym ośrodku władzy. Zasady te stanowiły podstawę autorytarnego modelu sprawowania rządów charakteryzującego reżim polityczny Rosji, który w pełni rozwinął się w XVIII i XIX w. Stanowiły także podstawowe dla kultury rosyjskiej pojęcia o sprawowaniu władzy politycznej

Istotną cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest przede wszystkim samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie żadnej (często nawet formalnie) rzeczywistej kontroli innych organów władzy państwowej. Niezależnie od tego kto sprawuje władztwo, dysponuje on nieograniczoną i niepodzielną władzą. Samowolnie stosuje też system nagród (przywileje, beneficja, tytuły) i system kar. Nie mniej ważną cechą autorytarnego systemu jest to, iż zwierzchni organ władzy kumuluje w swym ręku atrybuty wszystkich rodzajów władzy: prawodawczej, sądowniczej, administracyjnej. Ta właśnie koncentracja (faktyczna, ale często także i formalna) charakteryzuje autorytarny model władzy politycznej. Cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest „rządzenie odgórne” za pomocą regulacji prawnych, rozkazów, nakazów, za pomocą rozbudowanego systemu sankcji karnych i stosowania przymusu, bez partycypacji w stanowieniu prawa ze strony obywateli.

Autorytarne rządy sprawowali wszyscy rosyjscy carowie, zasada jednolitej samowładnej władzy została zapisana w najważniejszych katach określających państwa: w carskim kodeksie wojskowym z 1716 r., regulaminie duchownym z 1721 r., w „Ustawie o rodzinie carskiej” z 1797 r., w „Zbiorze praw państwowych” ogłoszo-

nych w 1832 r. oraz w „Ustawie zasadniczej imperium rosyjskiego” z 1906 r. Autorytaryzm rosyjski swój patologiczny wymiar uzyskał następnie w ustroju politycznym Związku Radzieckiego określanym jako totalitaryzm.

Zgodnie z dominującą koncepcją, że władza sprawowana jest zgodnie z wolą i samowolą suwerena, w kulturze politycznej Rosji zabrakło akceptacji dla idei autonomii człowieka i suwerenności jednostki: jaka, od XVII w. zaczęła pojawiać się w Europie Zachodniej. Idea władzy samowolnej i niepodzielnej zakładała prymat władztwa publicznego. Następstwem było uznanie podmiotowości jednostki wobec władzy państwowej. Była to istotna cecha odróżniająca Rosję od Europy Zachodniej. Wskazuje się, że demokracja nowożytna, taka jaka ukształtowała się w Europie Zachodniej i w krajach anglosaskich miała u swoich fundamentów dwie idee. Pierwsza z nich zakładała, że człowiek jest istotą w pełni autonomiczną. Druga z nich zakładała suwerenność jednostki rozumianą w ten sposób, iż każda jednostka i wszystkie na równi obdarzone są pełnią wolności jednocześnie wobec wszystkich pozostałych jednostek²⁷.

Na przestrzeni XVIII i XIX w. wraz ze zmianami warunków społecznych nastąpiło w nauce i filozofii europejskiej istotne przewartościowanie poglądów na władzę polityczną. Koncepcje całkowitej równości ludzi podważyły zasadę uprzywilejowania rządzących i wskazały drogę do poszukiwania nowych źródeł władzy politycznej. Suwerenem stał się lud. Od czasów nowożytnych demokracja rozumiana jako władza ludu oznaczała: po pierwsze, że poza ludem nie ma, podmiotem będącym synonimem człowieka nie ma jakiegokolwiek podmiotu autorytetu. Po drugie oznaczała, że ten obdarzony pełnią autonomii lud to zbiór suwerennych jednostek. Demokracja to „władza ludu” nie tylko w tym sensie, że obejmuje cały lud, ale również dlatego, że uzyskuje legitymizację dzięki poparciu ludu (władza za przyzwoleniem)²⁸. W zachodnioeuropejskim teoretycznym ujęciu władzy politycznej suwerenem i podmiotem władzy jest lud, składający się z autonomicznych jednostek. Niemal każda zachodnioeuropejska konstytucja od końca XVIII w. stwierdzała w pierwszych artykułach, że władza należy lub pochodzi od narodu. Wskazuje się, że uznanie suwerenności narodu jako podmiotu i źródła władzy państwowej jest pierwszym i podstawowym warunkiem funkcjonowania demokratycznego systemu sprawowania władzy. Zasada suwerenności ogółu obywateli oznacza, że obywatele w sposób bezpośredni lub poprzez swoich przedstawicieli ustalają porządek prawny państwa, kierując życiem społeczeństwa.

W celu ochrony suwerenności i autonomii jednostki, przed autorytaryzmem i dominacją władztwa publicznego, w Europie Zachodniej powstała teoria równoważenia i podziału władz. Angielski filozof John Locke twierdził, że najistotniejsze jest aby ten sam organ władzy państwowej nie łączył władzy ustawodawczej z wyko-

²⁷ *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod red. W. Kantego, Katowice 1997, s. 28.

²⁸ S. P. Tensey, *Nauki polityczne*, Poznań 1997.

nawczą. Ten, kto stanowi prawo nie może go wykonywać, albowiem wówczas maleją do minimum mechanizmy obronne przed władzą absolutną. Ustawodawcy mogliby wtedy wyłączyć samych siebie od obowiązku posłuszeństwa ustawom, dostosowywać ustawy przy ich tworzeniu i przy ich wykonywaniu do własnych, prywatnych potrzeb i w ten sposób mieć interesy odrębne od reszty społeczeństwa sprzeczne z celami społeczności.

W odróżnieniu od Europy Zachodniej w XVIII i XIX w., w okresie tworzenia się nowoczesnych państw i społeczeństw europejskich, w Rosji carskiej nastąpił rozwój samowładztwa charakteryzującego się koncentracją władzy w rękach monarchy. Car był władcą absolutnym i nieograniczonym, osoba jego była „święta i nietykalna”. Był najwyższym zwierzchnikiem wszystkich władz państwowych, był źródłem prawa, kierował administracją, był najwyższym sędzią, w imieniu którego sądziły sądy, najwyższym wodzem, reprezentantem państwa na zewnątrz²⁹. O autokratycznym charakterze władzy w Rosji świadczyło, że nie funkcjonowało tu pojęcie suwerenności narodu, nawet w okresie liberalizacji systemu politycznego, który nastąpił w latach 1905–1906, w kacie carskim z dnia 6 sierpnia 1905 r. mówiącym o konieczności powołania instytucji przedstawicielskiej nie znalazło się odwołanie do narodu, jako źródła władzy w państwie lecz do idei jedności samowładnego cara z narodem.

W 1917 r. władza w Rosji została przejęta przez partię bolszewików wywodzącą się z tradycji rosyjskich ruchów rewolucyjnych, głoszących konieczność przewartościowania życia społeczno-politycznego kraju i zlikwidowaniu systemu samodzierżawia. Przejęcie władzy oznaczało zmianę systemu politycznego. W miejsce carskiej Rosji została ustanowiona dyktatura partii bolszewickiej. Następujące zmiany strukturalne w systemie najwyższych organów władzy państwowej nie były równoznaczne ze zmianami w mentalności i zakorzenionych w rosyjskiej tradycji i kulturze pojęciami dotyczącymi władzy, które okazały się równie funkcjonalne w państwie radzieckim. Rosja, żyjąca przez wieki pod berłem carów, w 1917 r. przeszła do nowej formy absolutyzmu. Przy tym dysponując nowocześniejszymi instrumentami kontroli państwowej doprowadziła do efektów idących znacznie dalej niż w latach administracji urzędników carskich. Obejmowało to zwłaszcza mechanizmy karier, terroru, inwigilacji, cenzury, donosicielstwa, prowokacji. Uznaje się, że liczne cechy rewolucji październikowej i późniejszych wydarzeń były nie tylko zespołem zjawisk zachodzących na obszarze tego samego państwa, lecz na swój sposób logicznym przedłużeniem historii tego samego kraju. Rewolucja bolszewicka i siedem dziesięcioleci systemu radzieckiego byłyby niewyobrażalne bez silnego przez cały czas powiązania z całokształtem atmosfery i stosunków carskiej Rosji³⁰.

²⁹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1963, s. 293.

³⁰ M. Dobroczyński, *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999, s. 145.

Uznaje się niekiedy, że podstawową techniką sprawowania władzy w systemie politycznym urzeczywistnianym w ramach ZSRR była, tzw. „dyktatura proletariatu, jako wyodrębniony teoretyczny model władzy rewolucyjnej stworzony w obrębie doktryny politycznej marksizmu³¹. Dyktatura w literalnym sensie oznacza jedynowładztwo niezwiązane żadnymi ograniczeniami instytucjonalnymi (prawnymi). Dla ideologów bolszewizmu dyktatura oznaczała władzę nieograniczoną opierającą się na sile nie na prawie³².

„Dyktaturę proletariatu” określano także jako system odrzucający system parlamentarny, który hołdował zasadzie rozdziału władzy ustawodawczej i wykonawczej. „Dyktatura proletariatu” stanowiła połączenie w jedną całość rządów i ustawodawstwa, co oznaczało, że posiadający władzę ustanawiają prawa, na mocy których wykonują swe władztwo nie podlegając żadnej kontroli. „Dyktatura proletariatu” miała znieść system parlamentarny i zasadę rozdziału władzy na ustawodawczą i wykonawczą, co miało być cechą odróżniającą republikę rad od republiki parlamentarnej. W systemie tym władzę miał sprawować proletariat „reprezentowany” przez partię bolszewicką, która jako jedyna mogła urzeczywistnić państwo proletariatu³³.

Do fundamentalnych reguł obowiązujących w radzieckim modelu politycznym zaliczyć można:

- dyktaturę proletariatu,
- kierowniczą rolę partii komunistycznej,
- jedność wewnętrzną partii i społeczeństwa jako całości (tzw. centralizm demokratyczny)³⁴.

Przyjęcie powyższych zasad oznaczało utrzymanie w państwie radzieckim niepodzielności władzy, a tym samym utrzymanie niedemokratycznego, autorytarnego charakteru reżimu politycznego Rosji carskiej. W państwie radzieckim ustanowienie „dyktatury proletariatu” jako zasady władzy eliminowało możliwość funkcjonowania trójpodziału władz. Sprawowanie władzy miało służyć nie realizacji demokratycznej zasady „suwerenności narodu” ale miało zapewnić doprowadzenie rewolucji do końca i pokonanie wszelkich przeciwników politycznych. Władza była instrumentem realizacji doktryny politycznej³⁵. Dla jej realizacji niezbędną stała się jedność i niepodzielność władzy. Organem, który faktycznie dysponował pełnią władzy (miał realne możliwości wpływu na podejmowane decyzje) była partia komunistyczna, która kontrolowała formalnie wyodrębnione instytucje ustawodawcze, wykonawcze i sądownicze.

³¹ M. Bańkiewicz, *Kuliszy totalitaryzmu*, Kraków 1995, s. 5.

³² Por. W. Lenin, *Zwycięstwo kadetów a zadania partii robotniczej*, [w:] *Dzieła*, t. 10, Warszawa 1955, s. 208–209.

³³ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. II, Poznań 2000, s. 595–596.

³⁴ J. Tarkowski, *Socjologia świata polityki*, t. 1, Warszawa 1994, s. 47.

³⁵ M. Bańkiewicz, *op.cit.*, s. 780, 122.

Autorytaryzm reżimu politycznego Rosji wyróżniał się zasadą suwerenności władzy. Osoby sprawujące władze były podstawowym czynnikiem wpływającym na kształt i rozwój państwa. Uprowadzenie społeczeństwa pozbawionego praw politycznych i kontroli nad decyzjami politycznymi sprawiło, że jedynym animatorem życia społecznego była władza państwowa i osoby ją sprawujące, stąd też charakterystyczne dla Rosji zjawisko, tzw. „rewolucji odgórnej”. Funkcjonowanie w Rosji absolutnej władzy politycznej doprowadziło do prymatu polityki nad prawem, traktowanym jako instrument realizacji interesów rządzących. Wyobcowanie jednostki wobec państwa, nieufność wobec organów państwowych, stały się konsekwencją tradycji systemu politycznego Rosji, w którym nie istniały instytucje „inicjujące” (przedstawicielskie, partie polityczne), umożliwiające uczestnictwo społeczeństwa w rządzeniu państwem. Rządy oraz styl sprawowania władzy zawsze był narzucony społeczeństwu *a priori*, nawet reformy państwa były przeprowadzane odgórnie przez aparat urzędniczy. Nie istniały instytucje obywatelskie, umożliwiające kontrolę poczynań władzy i nie powstała tradycja aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym. Osoby prowadzące działalność polityczną czy społeczną poza granicami wytyczonymi przez oficjalne organy państwa były narażone na represje karne. Dzięki temu charakterystyczną cechą społeczeństwa rosyjskiego była bierna postawa wobec polityki i działalności politycznej. Zakorzeniona została także w tradycji niechęć do instytucji reprezentujących państwo, jako niemających na celu występowanie w obronie praw jednostki lecz jako narzędzie władzy państwowej kierującej się wyłącznie własnymi celami. Autorytarne otoczenie sprawiło także, że Rosjanie dostosowywali się do otoczenia wypełniając role narzucone przez system polityczny.

Cechy reżimu politycznego Rosji zakorzenione w kulturze politycznej społeczeństwa, takie jak:

- brak kontroli społecznej i brak zasady narodu jako suwerena władzy państwowej;
- arbitralność absolutnej władzy poszczególnych jednostek;
- koncentracja władzy i zasada jedności władz;
- słaba społeczna orientacja w problemach i mechanizmach polityki;
- brak w mentalności Rosjan – podobnie jak i u pozostałych mieszkańców imperium radzieckiego – dojrzałych wyobrażeń o demokracji i o praktycznym wykorzystaniu zasady władztwa narodu dla potrzeb równowagi i rozwoju, umożliwiły długoletnie funkcjonowanie dyktatury politycznej i utrudniają demokratyzację państwa wyrażającą się w rzeczywistym uznaniu praw politycznych i obywatelskich, które są podstawą transformacji systemu politycznego i budowy społeczeństwa obywatelskiego. Brak ukształtowanej tradycji aktywnego uczestnictwa w działaniach politycznych i zarazem politycznej pewności siebie sprawiło, że elementy samowolnego działania czy niezgodnego z prawem, które nie zostałyby zaakceptowane w społeczeństwach posiadających

długoletnią historię instytucji demokratycznych, są przyjmowane jako stan naturalny.

W literaturze przedmiotu uznaje się, że rozwój stabilnego i efektywnego demokratycznego systemu sprawowania władzy, zależy jest nie tylko od stworzenia właściwych politycznych i administracyjnych struktur, ale także od istniejącej kultury politycznej. Jeśli nie będzie ona wspierać demokratycznego systemu to szanse na jego prawidłowy i szybki rozwój są niewielkie³⁶. We współczesnej Federacji Rosyjskiej dostrzega się znaczenie budowy społeczeństwa obywatelskiego i kształtowania postaw i zachowań funkcjonalnych wobec systemu demokratycznego. Wskazuje się, że przezwyciężenie kryzysu państwa wymaga ustanowienia demokratycznego systemu i stworzenia adekwatnej do niego kultury politycznej³⁷. Można uznać, że rozpad dotychczasowych wzorców zachowań politycznych i ich zmiana jest procesem złożonym, a jego przebieg uzależniony jest m.in. od:

- dynamiki zmiany pokoleń;
- charakteru politycznej socjalizacji;
- kierunków i tempa rozwoju nowych ekonomicznych i politycznych stosunków w państwie;
- ukierunkowania tworzących się nowych zachowań politycznych, odpowiadających demokratycznemu systemowi politycznemu.

Wydaje się, że tworząca się w Rosji kultura polityczna społeczeństwa rosyjskiego będzie miała zróżnicowany charakter a wzory zachowań politycznych będą kształtowane przez trzy podstawowe elementy. Po pierwsze, wpływ na kształtowanie się kultury politycznej będzie miała współczesna praktyka życia politycznego w Rosji. Po drugie wpływ będą wywierać przenoszone do Rosji wzorce kulturowe demokratycznych państw zachodnioeuropejskich. Po trzecie wpływ będzie wywierać narodowa tradycja oraz charakter jej recepcji we współczesnej Rosji.

Rozważając problemy i trudności związane z rozwojem we współczesnej Federacji Rosyjskiej społeczeństwa obywatelskiego należy pamiętać, że w drugiej połowie XX w. Rosja, pod wpływem postępu edukacyjnego tego stulecia, dokonała zerwania ze swoimi społeczno-politycznymi anachronizmami, dzięki temu, że jej licząca się część społeczeństwa w sposób samodzielny podjęła próbę transformacji systemowej, odrzucając stan dotychczasowy. W szczególności w okresie po 1953 r. rosyjska ewolucja polityczna rozpoczęła proces dochodzenia do nowej rosyjskiej dojrzałości politycznej tworzonej w warunkach społeczeństwa o niskiej kulturze politycznej, nierozumiejącej węzłowych mechanizmów władzy i propagandy, zajętej przede wszystkim problemami codziennej egzystencji, żywiącej raczej wiarę w możliwości

³⁶ G. Almond, S. Verba, *The civic culture. Political Attitudes and democracy in five nations*, Princeton 1963, s. 498.

³⁷ Por. *Posłanije Prezidenta Rosii Federalnomu Sobraniju Rossijskaj Federacii*, www.president.kremlin.ru.

wybranej jednostki przywódczej niż poszukujący rozwiązań systemowych; w następstwie poddawanej manipulacjom politycznym w stopniu znacznie większym niż wyborcy krajów o długoletnich tradycjach parlamentaryzmu i praworządnej konkurencji³⁸. Zjawiska te utrudniają budowanie społeczeństwa demokratycznego, tolerancyjnego wobec odmiennych poglądów i postaw. Spośród dawnych republik ZSRR żadna nie miała własnych tradycji demokracji parlamentarnej, natomiast Rosja ograniczone doświadczenia parlamentarne miała w okresie zaledwie kilku miesięcy od lutego do października 1917 r. Brak jest więc w tym regionie trwałych instytucji i obyczajów demokratycznych, a tradycja rządów „silnej ręki” jest w dalszym ciągu elementem kultury społeczeństwa. Pośród licznych barier psycho-społecznych, są także wielowiekowe tradycje kolektywistyczne. U społecznych podstaw rosyjskiego, a później radzieckiego autorytaryzmu leżał zakorzeniony w świadomości Rosjan paternalistyczny model władzy państwowej i kolektywizm z mocnym podporządkowaniem jednostki woli ogółu. W kulturze rosyjskiej kluczowym słowem nie był człowiek – jako jednostka – lecz społeczeństwo. Przez wieki występował niemal poddańczy stosunek jednostki wobec zbiorowości oraz przywiązanie do kolektywnej własności i stosunków produkcji.

Nie osłabia to jednak wymowy zmian, które dokonały się w Rosji w ostatnich dekadach XX w., tym bardziej, że zmiany te nastąpiły nie pod wpływem obcego przymusu, lecz były wewnętrznym procesem dochodzenia Rosja do demokracji społecznej i politycznej. Przemiany cywilizacyjno-kulturowe, które nastąpiły w Rosji wpływają na kształtowanie się nowych postaw i zachowań społeczeństwa rosyjskiego. W przewidywalnej przyszłości – w miarę międzynarodowego wzajemnego zbliżania się większości systemów gospodarczych, społecznych i politycznych – wpływ świata zachodniego na rozwiązania rosyjskie okaże się jeszcze silniejszy niż współcześnie ułatwiając odejście od autorytarnych tradycji politycznych.

³⁸ M. Dobroczyński, *op.cit.*, s. 137.